

ELEONORA BUOŽYTĖ

Kaip keli grafikos darbai XVI amžiuje keitė pasaulį

Grażyna Jurkowlaniec, *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasz Tretera i jej europejskie oddziaływanie*, Kraków: Universitas, 2017, 400 p., 152 ilustr. ISBN: 97883-242-3117-1.

Paskutiniame XX a. dešimtmetyje pasirodė antropologo Alfredo Gello studija *Art and Agency: An Anthropological Theory*, kurioje menas interpretuojamas kaip „veiksmų sistema, skirta greičiau pakeisti pasaulį, nei užkoduoti simbolinius teiginius apie jį“¹. Kadangi Gražynos Jurkowlaniec studijoje remiamasi šia teorija, kuri net ir po dvidešimties metų nuo pasirodymo Lietuvoje vis dar likusi tarsi kažkur anapus, skaitytojui galėtų būti pravartus šioks toks glaustas įvadas.

Jau ir anksčiau sociologų ir humanitarų vystytą „daiktų poveikumo“ (angl. *agency of things*)² teoriją, siekusių išsilaisvinti iš ženkliškumo psichozės,

¹ Alfred Gell, *Art and Agency: An Anthropological Theory*, London: Oxford University Press, 1998, p. 6. Pirmą kartą teorijos apybraiža pristatyta straipsnyje „The Technology of Enchantment and the Enchantment of Technology“, in: *Anthropology, Art and Aesthetics*, ed. by J. Coote and A. Shelton, Oxford: The Clarendon Press, 1992, p. 40–63.

² Siūlomas termino vertimas yra grindžiamas tuo, kad šiame kontekste vartojamą daiktavardį *agency* OED aiškina kaip „action or intervention producing a particular effect“. Paveikumas (nuo būdv. „paveikus“ – t. y. „sugebantis daryti įtaką, veiksmingas“, *LKŽ*) pasirodė tvirčiausias, tačiau ne geriausias atitikmuo. Todėl ir toliau tekste sąvokos ir jų vertimai pateikiami su originalais ir numanant, kad galimi kiti variantai.

Gellas pritaikė meno istorijai ir tyrimams, aršiai sukritikavęs ankstesnę antropologų požiūrį. Įvairios srovės – performatyvumas (angl. *performativity*), „materialusis posūkis“ (angl. *material turn*), veikėjo-tinklo teorija (angl. *actor-network theory*), į objektą orientuota ontologija (angl. *object-oriented ontology*) etc. – kalba apie žmogaus ir daikto savybę savo veiksmais (pa)veikti socialinę ir materialią tikrovę. Gello pagrindinis šios į veiksma nukreiptos teorijos teiginys tas, kad minėta ypatybė meno dirbinius padaro panašius į gyvas būtybes ir leidžia žiūrovams daryti įtaką: „meno antropologija susitelkia greičiau ties socialiniu meno gamybos, cirkuliacijos ir recepcijos kontekstu, nei konkrečių meno darbų įvertinimu“³. Paveikumo pavyzdžiu jis laiko bet kokią situaciją, susiklostančią dėl asmens intencijos arba daikto, kuris iniciuoja priešastinę pasekmę. Tad meno kūrinį – „socialinį veikėją“ (angl. *social agent*) – Gellas įvardija indeksu, „matomu kaip rezultatas ir / arba socialinio paveikumo įrankis“⁴. Įvedamos pirminio ir antrinio veikėjų pozicijos – pirminiai visuomet yra asmenys, o meno dirbiniai ir kiti daiktai gali būti veikėjais antrine arba netiesiogine prasme. Pirminiai veikėjai gali paskatinti veiksma per valią arba intenciją, o antriniai svarbūs, nes, nors tokios galimybės neturi, tampa priemone išreikšti ir įgyvendinti kitų intencijas⁵. Prototipas (objektas arba žmogus, kurį indeksas reprezentuoja), menininkas (kuriam priklauso indekso autorystė), gavėjas (yra arba numanoma, kad būtų, paveiktas indekso) kartu su indeksu sąveikauja tarpusavyje, gali tapti vieni kitais esant skirtingoms laiko ir vietos sąlygoms. Pavyzdžiui, meno kūrinio, kaip antrinio veikėjo, paveikumas gali skirtis nuo originalios kūrėjo ar jo užsakovo intencijos, taip pat ilgainiui gali kisti. Apibendrinant, Gellas siekė atsiriboti nuo bendro estetinio meno vertinimo, įprastinės periodizacijos, atitraukti žvilgsnį nuo kūrėjo ir nukreipti jį į kūrinį, kuris čia tampa kitų mąstymą ir veiksmus (pa)veikiančiu įrankiu.

Lenkijoje, kaip ir Lietuvoje, taip pat labiau paplitusios prancūzų antropologo Bruno Latouro idėjos, tačiau ir Gellas šmėkščioja senųjų laikų tyrimų kontekste. Kelių meno istorijos specialistų projektas „New Perspectives on European Art of the Fourteenth–Sixteenth Centuries“ (vykdytas 2014–2017 m.)

³ Alfred Gell, *op. cit.*, p. 3.

⁴ *Ibid.*, p. 16.

⁵ *Ibid.*, p. 21.

paskatino rimtų mokslinių darbų lenkų bei anglų kalbomis, grįstų ir minimos meno antropologijos teorija, pasirodymą⁶. Vienas iš rezultatų – meno istorijos tyrinėtojos Gražynos Jurkowlaniec studija, kurioje, kaip suponuoja pavadinimas (liet. „Raižinių paveikumas. Romietiška Tomo Treterio grafikos kūryba ir jos europinė įtaka“), nagrinėjama konkretaus autoriaus grafinių darbų „gyvenimo linija“ ir platus jo veiklos tinklas. Autorė raižinius laiko aktyviais, turinčiais *paveikumo* galią, ir kelia klausimą, „kokį vaidmenį spaudinių recepcijos procese atliko žmogiškieji veiksniai (ideologinių programų autorių užmojai, gamintojų įgūdžiai, aukotojų intencijos), ir kokį – pačių objektų materialios sąlygos: matricos ir, labiausiai, pavieniai spaudiniai (jų dydis, technika, panaudotos medžiagos)“ (p. 10). Tad, Gello terminais, siekiama išsiaiškinti, koku mastu konkretus spaudinys paveikia ne tik gavėjus, bet ir pačius veikiančiuosius.

Treterio (Tomasz Treter, Tomus Treterus, Thomasso Tertero [sic], Tretero, 1547–1610) asmenybė ir kūrybinis palikimas anksčiau tyrinėtas, tačiau ne daug, tad ir šiuo atžvilgiu studija nauja. Jis buvo kardinolo Stanislovo Hozijaus (1504–1579) sekretorius (1569–1579), Užtibrio Švč. Mergelės Marijos (*Santa Maria in Trastevere*) bazilikos Romoje kanauninkas, nuo 1593 m. Fromborko kustodas, daugiau nei dešimties įvairių (literatūrinių, istorinių, poetinių, grafinių) darbų autorius arba bendraautorius. Lietuvoje žinomas kaip Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio piligriminės kelionės užrašų vertėjas į lotynų kalbą, knygos (*Hierosolymitana peregrinatio*, Branevas, 1601) pratarinės autorius⁷, kur ne kur jo pavardė šmėkšteli iliustracijoms skirtuose darbuose⁸. Lenkijoje tyrimų, rimčiau analizuojančių Treterio palikimą, pasirodė jau XX a. pradžioje, tačiau iki šioje recenzijoje aptariamoms knygoms išleidimo jam buvo

⁶ Apie projektą, dalyvius, jų uždavinius ir rezultatus žr. <http://www.agencyofthings.uw.edu.pl/index.html>.

⁷ Apie šiuos kelionės užrašus plačiau žr.: Jūratė Kiaupienė, „Įvadas“, in: Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, *Kelionė į Jeruzalę*, Vilnius: Mintis, 1990, p. 8–23; Imelda Vedrickaitė, *Kelionė. Keliautojas. Literatūra*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 39–72.

⁸ Eglė Patiejūnienė, *Brevitas ornata: mažosios literatūros formos XVI-XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998; *Gyvas žodis, gyvas vaizdas: Fabijono Birkowskio pamokslas apie šventuosius atvaizdus*: pamokslas faksimilė, vertimas ir studija, sud. Tojana Račiūnaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009 (panaudota viršelio atlanke).

skirta tik viena studija – meno istoriko Tadeuszo Chrzanowskio *Działalność artystyczna Tomasza Tretera* (Warszawa, 1984). Pastaraisiais dešimtmečiais pasirodė kelios Treterio kūrybai skirtos publikacijos, tačiau išsamiausiai jo palikimą (ypač – romietiškąjį) tyrinėja Jurkowlaniec⁹.

Pagrindinis studijos objektas – sudėtingos kompozicijos Romos Katalikų Bažnyčios alegorija „Katalikų Bažnyčios atvaizdas“ (lot. *Typus Ecclesiae Catholicae*), sukurta XVI a. 8 dešimtmetyje kardinolo Stanislovo Hozijaus užsakymu. Idėjiniu autoriumi laikomas Treteris paruošė pieštą eskizą, Romoje dirbęs spaustuvininkas ir leidėjas Giovanni Battista de Cavalieri (apie 1525–1601) jį išraižė, o Hozijaus sekretorius Stanislovas Reška (Reszka, 1544–1600) parengė komentarą (*Explicatio typi Ecclesiae Catholicae*, Roma, 1573). Centre – karūnuota Bažnyčios personifikacija, sėdinti ant kelių aukštų pastato, rankose laikanti valdžios rutulį su kryžiumi ir feniksą. Jos ištiestas rankas jungia grandinės, kurias suėmę dangaus gyventojai. Pačiame viršuje savo apvaizda gobia Dievas Tėvas, po juo – Nukryžiuotasis Kristus, dar žemiau – Šventoji Dvasia. Kristų supa Švč. Mergelė Marija ir Jonas Krikštytojas, o už jų nugarų – kiti šventieji. Dar viena grandinė jungia indus, reprezentuojančius septynis sakramentus. Iš visų išskirtas krikštas, įkomponuotas tarsi jungtis tarp Šventosios Dvasios ir Bažnyčios. Svarbus ir geografinis akcentas – Romos Katalikų Bažnyčia yra sausumoje, o raizinio apatinėje dalyje pavaizduoti vandenyje skęstantys eretikai. Šis darbas svarbus dėl reikšmingos ikonografinės programos, jo kopijos buvo išsiųstos įtakingiems Europos kilmingųjų šeimų bei Romos Katalikų Bažnyčios atstovams, tapo įkvėpimu kitiems kūrėjams.

Jurkowlaniec studijoje pirminis ir svarbiausias tikslas – kruopščiai atkurti *Typus Ecclesiae* šaltinius ir alegorijos recepcijos mechanizmus, atsižvelgiant ir į aplinkybes, kurios nulėmė vėlesnių darbo versijų sklaidą po Europą. Kartu siekta plačiau apžvelgti Treterio meninę veiklą, papildant esamas žinias apie Romoje kilusias idėjas bei bandymą jas įgyvendinti. Kadangi tie sumanymai paprastai reikalavo bendradarbiavimo su labai skirtingomis asmenybėmis, Treterio darbo analizė yra indėlis į tyrimus, nagrinėjančius užsieniečių vaidmenį formuojant meninę kultūrą XVI a. Romoje (p. 22).

⁹ Jurkowlaniec šia tema yra publikavusi straipsnių įvairiomis kalbomis. Visas sąrašas prieinamas internete: <http://www.ihs.uw.edu.pl/spis-pracownikow/grazyna-jurkowlaniec/>.

Studijos įvadinėse pastabose (p. 7–24) trumpai pristatomas XVI a. vidurio Romos kultūrinis ir meninis kontekstas, įvardijamas tyrimo objektas, apibūdinamas „daiktų paveikumo“ metodas ir jo ryšys su senosios grafikos tyrimais, įvertinama Treterio meninės veiklos tyrimų situacija.

Pirmajame skyriuje „Varmė: nutapyta *Typus Ecclesiae Catholicae* tarp Naujųjų laikų Bažnyčios alegorijų“ analizuojamos Romoje sukurto raižinio ištakos (p. 25–83). *Typus Ecclesiae* atitikmuo, kurį galima laikyti vėliau Romoje sukurtojo įkvėpimo šaltiniu – šiandien Skolitų parapiinėje bažnyčioje (Varmė, Lenkija) esančio triptiko vidurinė dalis. Kaip nurodo autorė, kompozicija grįsta ne vienu specifiniu atvaizdu, o kelių skirtingų elementų, kurių ištakos siekia Viduramžius, sąranga. Schemai ir simboliams įtaką galėjo padaryti Motiejaus Gerungo (Matthias Gerung, 1500–1570) spaudiniai, XVI a. katechetinė literatūra ir išpažinimai, ypač Jeronimo Dungersheimo (Hieronymus Dungersheim, 1465–1540), Mykolo Heldingo (Michael Helling, 1506–1561) bei Hozijaus. Kompozicija, autorės teigimu, atspindi neramius bei sudėtingus laikus, kuriais darbas buvo sukurtas: Abiejų Tautų Respublikos ir Varmės religinę situaciją, Romos Katalikų Bažnyčios viltis išsaugoti vientisumą, sakramentų svarbos išryškinimą. Tačiau tikslų užsakymo ir darbo atlikimo aplinkybių bei asmenų, turėjusių įtakos jo ikonografinės programos išdėstymui, identifikuoti nepavyko.

Antrajame skyriuje susitelkiama į Romą ir ten užgimusią *Typus Ecclesiae* variantų bei jų komentarų analizę (p. 85–139). Aktualus pirmasis poskyris, apžvelgiantis paskutinių dešimties (1569–1579) Hozijaus metų veiklą Romoje (p. 85–92). Toliau pateikiamas kruopštus tyrimas trijų darbų, dar vadinamų „Hozijaus triptiku“ (*Tryptyk Hozjański*): minėtasis *Typus Ecclesiae* (p. 93–118), Kryžiaus ženkle alegorija (p. 118–124) ir *Roma Sancta* (p. 124–136). Kryžiaus ženkle alegorija, kurią išraižė de Cavalieris, o Hozijui skirtą dedikaciją ir komentarus parašė Treteris, buvo sukurta 1574 m. Raižinyje pavaizduotas iš atskirų figūrų į kompoziciją sudėtas kryžius, kurio rėmuose 45 medalionai, nurodantys į pagrindines kryžiaus temas. 1575 m. pabaigtame raižinyje *Roma Sancta* vaizduojama *Urbs Aeterna* – centre pati Romos personifikacija su dorybėmis, o kampuose keturios patriarchalinės bazilikos: Laterano šv. Jono (*S. Giovanni in Laterano*), Šv. Petro, Šv. Pauliaus Anapus sienų (*S. Paolo fuori le mura*) ir Švč. Mergelės Marijos Didžioji (*Sta Maria Maggiore*) bazilikos. Alegorijos autoriumi laikomas de Cavalieris, komentarų – Treteris. Studijos autorė ištyrė (kiek tai įmanoma) ne tik raižinių gamybos aplinkybes, bet ir

kompoziciją bei simboliką. Akivaizdu, kad buvo investuojama į triptiko techninę kokybę, siekiant sukurti produktą, kuris pasitarnautų kaip prestižinės, Romos Katalikų Bažnyčios tiesas skelbiančios dovanos.

Trečiajame ir, šios recenzijos autorės galva – svarbiausiame, skyriuje atskleidžiamas ir iliustruojamas „Hozijaus triptiko“ *paveikumas* Europos mastu (p. 141–209). Atsiveria išpūdingas grafikos darbų recepcijos tinklas, nusidriekęs per Italiją, ATR, Prancūziją, Švediją, Nyderlandus, Šveicariją, Portugaliją, Moraviją ir Sileziją. Hozijus raižinius siuntė siekdamas palaikyti ir sutvirtinti draugiškus santykius, paskatinti iškilus sunkumams, katechetiniu tikslu ir net norėdamas papriekaištauti. Raižiniai taip pat paliko savo pėdsakus – buvo pakartoti skirtingose Europos vietose, motyvai inkorporuoti į vėliau sukurtas kompozicijas. Pagrindinis tyrimo šaltinis – korespondencija, tapusi palankia prieiga siekiant įvertinti raižinių apyvartos mastą ir *galią*. Tarp susirašinėjimo adresatų – kardinolai Karolis Lotaringietis (Charles de Lorraine) ir Karolis Boromejus (Carlo Borromeo), humanistas Jeronimas Ozorijus (Jerónimo Osório) ir Baltazaras fon Dernbachas (Balthasar von Dernbach), Prancūzijos karalius Henrikas Valua, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Zigmantas Vaza etc.

Ketvirtajame skyriuje analizuojama triptiko įtaka paties Treterio kūrybai, koncentruojantis į XVI a. paskutinius dešimtmečius, jau po Hozijaus mirties (p. 211–305). Aptariamas visas pluoštas skirtingų darbų: architektūrinės kompozicijos Užtibrio Švč. Mergelės Marijos bazilikoje, raižinys *Scala coeli et inferni ex divo Bernardo* (Roma, 1581), kompozicija *Reges Poloniae*, dar žinoma kaip Treterio erelis (Roma, 1588), Hozijaus atminimui skirtas šimto raižinių ir odžių albumas *Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii* (Roma, 1588) etc. Į šiuos darbus žvelgiama per triptiko kompozicijos perspektyvą, raižinių ikonografinius ir fizinius panašumus bei skirtumus, galimus jų prototipus. Reikia turėti omenyje, kad studija apsiriboja romietiškuoju Treterio palikimu, tad darbai, kurie buvo įgyvendinti grįžus į Lenkiją (pvz., Radvilos Našlaitėlio tekstų vertimas), paliekami nuošalyje.

Paskutinis skyrius – apibendrinamasis (p. 307–312). 1573–1575 m. įgyvendinti trys raižinių projektai paskatino Treterį ir toliau kurti, tačiau keliamas pagrįstas klausimas, ar jį galima laikyti kūrėju ir ar jis pats save tokiu laikė. Be jokios abejonės, ilgametis Hozijaus sekretorius turėjo kūrėjo gyslelę, kuri buvo pritaikoma praktiniams tikslams įgyvendinti. Tačiau liko iki galo nesuforuota, kokį konkretų vaidmenį jis atlieka XVI a. antros pusės Romos menininkų

kontekste, kokia yra jo kaip ikonografinių kompozicijų kūrėjo reikšmė, kokią įtaką jo darbai padarė ATR kūrybiniam / kultūriniam palikimui.

Darbas yra tarpdisciplininių tyrimų pavyzdys, nors tai greičiau ne komplimentas, o kultūrinių tyrimų reikalavimas. Tarp šaltinių – meno kūriniai, gausi korespondencija, polemniai ir teologiniai veikalai, kurių analizės reikalauja specifinių įgūdžių. Autorė, tyrinėdama Treterio ir jo aplinkos kūrybinę veiklą, išsamiai pakoregavo ankstesnių tyrėjų, ypač – Chrzanowskio, įžvalgas ir surinktus faktus, plačiau pristatė darbus, kuriems trūko duomenų (tokius kaip raižinys *Area Ecclesiae Catholicae* (1584) – Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stepono Batoro sūnėnui Andriejui skirta Romos katalikų kunigo alegorija), į kontekstą įvedė kūrėjų užsieniečių bendradarbiavimo su Romos menininkais aspektą. Todėl drąsiai galima teigti, kad atliktas didelis ir kruopštus darbas.

Tačiau studijos dalis, skirta Gello teorijai pristatyti ir paaiškinti, nepakankamai išsami. Kai kurios britų mokslininko opuso vietos gana komplikotos, dviprasmiškos ir jau prieš dešimtmetį pastebėta, kad kone kiekvienas, skaitantis Gello knygą, ją perskaito vis šiek tiek kitaip¹⁰. Kritikai ne kartą ją yra pavadinę kontroversiška, jo idėjos sulaukė tiek liaupsių, tiek griežtos kritikos¹¹. Tad nors autorė naudojami tik teorijos korpusu, vergiliška globa (konteksto pristatymas, sąvokų apsibrėžimas) supažindinant skaitytojus su *pragariška* indeksų ir visų jų ryšių sistema, būtų pravarti. Galų gale, ir išvadose trūksta apibendrinimo iš Gello meno antropologijos pozicijos – net pavadinimas į ją nurodo, o tyrimo eigoje ji kažkur dingsta. Žinoma, ši praktika būdinga ir lietuvių istoriografijai, kur neretai teorija, aptariama ir plėtojama įvade, tik ten ir lieka.

Studija papildyta aukštos kokybės iliustracijomis ir priedu, kurį sudaro septyniolikos įvairių lotyniškų tekstų perrašai (ištrauka ir Reškos *Explicatio*, Hozijaus korespondencija). Iliustracijų reikalingumas nekvestionuojamas, tekstai taip pat svarbūs dėl savo retumo ir / arba aiškinamosios funkcijos, tačiau jiems trūksta mokslinių šaltinių publikavimo principų komentaro.

¹⁰ *Distributed Objects. Meaning and Mattering after Alfred Gell*, ed. by Liana Chua, Mark Elliott, New York: Berghahn Books, 2013, p. 4.

¹¹ *Beyond Aesthetics: Art and the Technologies of Enchantment*, ed. by Christopher Pinney, Nicholas Thomas, Berg: Oxford and New York, 2001; Robert Layton, „Art and Agency: A Reassessment“, in: *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2003, t. 9, Nr. 3, p. 447–464.

Kitoje minėto projekto studijoje Jurkowlaniec, Ika Matyjaszkiewicz ir Zuzanna Sarnecka pastebėjo, kad pasirodant naujiems meno objektų tyrimo požiūriams, išryškėja galimybė meno darbus tirti ne tik iš estetinės, simbolinės, kontekstualios ir / ar intertekstualios perspektyvų, tačiau taip pat įsigilinti į konkrečias medžiagų ypatybes ir gamybos bei recepcijos procesą¹². Tai išvalgi mintis – Gello teorija toli gražu nėra vienintelis ir geriausias tyrimų metodas, bet jis atveria naują kultūrinių procesų ir jų ryšių nustatymo galimybę – kaip jis pats įvardija, „kultūrinės sistemos *matymo būdą*“¹³. Treterio raižinių analizė išryškina įspūdingą sociokultūrinį tinklą, leidžiantį suvokti ne tik vieno grafikos darbo įtakos mastą, bet ir XVI a. vidurio – antros pusės Romos Katalikų Bažnyčios atstovų poziciją, kuriama ir platinama ikonografiją, jos reikšmę ir *paveikumą*.

¹² Grażyna Jurkowlaniec, Ika Matyjaszkiewicz, Zuzanna Sarnecka, *The Agency of Things in Medieval and Early Modern Art: Materials, Power and Manipulation*, New York: Routledge, 2017, p. 4.

¹³ Alfred Gell, *op. cit.*, p. 2.